

ЮРІЙ ПОЛЯНСЬКИЙ - ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПАЛЕОЛІТУ

О.С. Ситник

© О.С. Ситник, 2003
"Археологія", №1, 2003

Остається проте одне дорога, а це - апеляція до терену, апеляція до цього самотнього, правдивого і невичерпного джерела всякого пізнання і всіх вартісних синтез
Ю. Полянський

З часу написання рядків, узятих до епіграфу¹, минуло вже понад 70 років. Палеолітична наука в Україні пережила як етапи бурхливого піднесення, так і кризові, застійні, періоди; був час «збирання каменів» і час сміливих синтетичних узагальнень, але знову, в котрий раз, спеціалісти повертаються до «поля» - цього підземного архіву, що містить переконливі матеріальні аргументи. Кожна нова ідея в палеоліті так чи інакше ґрунтується на «терені» - «цьому правдивому і невичерпному джерелі всякого пізнання».

Такий трохи задовгий вступ до короткого аналізу творчості Ю. Полянського виправданий безмежною любов'ю дослідника до рідного «Полудневого Поділля», його енергійною польовою діяльністю в Подністров'ї між двома світовими війнами. А віддякою за невтомну працю й щирі патріотичні почуття (за іронією долі) була вимушена еміграція, невизнання й довгі роки замовчування значних наукових здобутків на Батьківщині.

Мало хто тепер знає визначного українського географа, геолога й археолога Юрія Полянського, хоча серед науковців з проблем палеогеоморфології, стратиграфії плейстоцену, археології палеоліту України його ім'я було завжди добре відомим, шанованим, але... забороненим тоталітарним режимом, здавалося б, назавжди. Прийшов час відновити втрачену пам'ять.

*Біографічна довідка*². Народився 6 березня 1892 р. у с. Жовтанці Кам'яно-Бузького р-ну на Львівщині в родині священика. Після закінчення середньої школи вивчав філософію у Віденському, пізніше - у Львівському університетах. Під час Першої світової війни служив поручником гарматного полку в австрійській армії. У 1918-1920 рр. брав активну участь у національно-визвольних змаганнях за встановлення ЗУНР (командував батареєю 4-го арtpолку Української Галицької Армії). З 1920 р. Ю. Полянський - учитель географії та історії Академічної гімназії у Львові й одночасно працівник НТШ.

У 1921-1923 рр. викладав також географію в Українському таємному університеті, а в 1933-1937 рр. - основи антропології у Львівській греко-католицькій Богословській Академії. У 1928 р. він успішно габілітувався у Львівському університеті, в якому в 1940-1941 рр. працював завідувачем кафедри фізичної географії. У період окупації Львова німецькими військами з червня по вересень 1941 р. виконував обов'язки Голови Тимчасової управи, після чого почав працювати в шкільній адміністрації міста. У 1943 р. виїжджає до Кракова, а звідти - до Відня, де очолює представництво Українського Центрального Комітету. З 1945 до 1947 рр. Ю. Полянський викладає географію в Українському Вільному університеті (Баварія). У 1947 р. виїжджає з Європи, і з того часу розпочинається його емігрантське життя в Аргентині. Тут він багатоплідно досліджує геологічну будову АНД, запропонувавши оригінальну модель походження цього гірського масиву. У 1956 р. Ю. Полянський стає професором Державного університету в Буенос-Айресі, пізніше його обирають академіком АН Аргентини. За роки своєї активної праці в цій латиноамериканській країні він опублікував 20 монографій і 50 великих статей. Помер у 1975 р. у Буенос-Айресі.

Снівпраця з НТШ. Уся наукова діяльність молодого Ю. Полянського була тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові. Після приходу до музею Товариства у 1920 р. він упорядковує й систематизує фонди, створює експозиції, виставки (спільно з І. Трушем та І. Раковським). Кожен рік музей поповнювався новими оригінальними матеріалами, велику частину яких приводив дослідник із власних географічно-геологічних та археологічних експедицій. Працюючи в музеї, Ю. Полянський визначив та каталогізував тисячі різноманітних експонатів як з геології, палеонтології, ботаніки, так і з археології та етнографії. Ці знання стали пізніше важливою підвалиною в його польових та кабінетних студіях, дали змогу розглядати наукові проблеми на широкому тлі природничих та історичних процесів. Мабуть, саме робота у фондах музею та активна діяльність у різних секціях та комісіях НТШ вивели науковця на широкі горизонти узагальнень, дали йому змогу проявити себе універсальним дослідником кількох суміжних дисциплін.

Починаючи з 1923 р., на власний кошт та незначні асигнування НТШ Ю. Полянський проводить щорічні польові довготривалі дослідження, під час яких збирає багатий джерельний матеріал, що ліг в основу всіх подальших наукових висновків. У 1927 р. за значні досягнення в пошуковій, культурно-освітній та науковій роботі його було обрано дійсним членом НТШ. З того часу він став постійним учасником засідань математично-природописно-лікарської секції, фізіографічної, науково-технічної та інших комісій Товариства. Власне, у збірниках і записках НТШ було опубліковано більшість наукових праць дослідника.

Головні завдання та методика досліджень. Метою польових досліджень Ю. Полянського було вивчення переважно питань геології четвертинного періоду, стратиграфії плейстоценових відкладів, проблем палеогеоморфології та ін. У зв'язку з тим що плейстоценові відклади містять рештки життя і діяльності людей кам'яного віку, виникла необхідність ґрунтового дослідження палеоліту. Це, здавалося б, побічне завдання було виконано на такому високому професійному рівні, що Ю. Полянського по праву вважають «батьком західноукраїнського палеоліту»³. Інші археологічні епохи він досліджував спорадично, хоч і тут залишив по собі яскравий слід у багатьох публікаціях⁴.

Методика польових робіт Ю. Полянського відзначалася, насамперед, ретельністю, систематичністю й комплексним підходом щодо вирішення проблеми. Перед виїздом у поле він багато часу приділяв вивченню низки картографічних видань, відомих на той час⁵. Не переоцінюючи їх значення, науковець зазначав: «Картуючим геологам ходило передовсім о передтретичні старші відложення. Плейстоцен Поділля розглядано тоді лиш схематично і, так сказати, трохи недбало, і то з перестарілого моногляціалістичного становища»⁶. Те саме стосується й літературних джерел, «бо й справді, дотеперішні дані (головно стратиграфічної натури) є надзвичайно скупі та не відповідають нинішнім високим вимогам науки»⁷. Отже, досліднику довелося розпочинати вивчення майже на цілих, з огляду на питання плейстоценової історії, землях. Досить багато карт та стратиграфічних профілів було зроблено ним власноруч⁸.

У «палеолітичному аспекті» на західноукраїнських землях попередників у Ю. Полянського практично не було. На сусідніх територіях, зокрема, у Східноподільському Придністров'ї, палеолітичні пам'ятки було відкрито В. Антоновичем ще у 80-х рр. XIX ст. (с. Студениця, гора Біла). Правда й те, що матеріали з цих місцезнаходжень було опубліковано М. Рудинським лише у 1929 р. Завдяки інтенсивним польовим роботам останнього у 1920-1930-х рр. на відрізку лівобережжя Дністра між Кам'янцем-Подільським і Могилевом-Подільським було відкрито серію верхньопалеолітичних стоянок (Китайгород I-III, Колачківці I, II, Сокіл I, Стара Ушиця та ін.⁹). Ю. Полянський назвав цю ділянку Придністров'я «українським Поділлям», а пам'ятки виділив в окрему східноподільську групу палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції.

На правобережжі Дністра (тодішня Бессарабія) великі пошукові дослідження вели румунські науковці Ч. Амброжевич та І. Ботез¹⁰. Критичні зауваження щодо їхніх висновків про стратиграфічне положення лесів та хронологічні межі таких стоянок, як «...Кізля-Неджимова, Кормані і Дарабані» знаходимо в публікації Ю. Полянського¹¹.

Добре знання карт і відповідної наукової літератури, а також багаторічні спостереження дали змогу Ю. Полянському дійти кількох суттєвих висновків щодо тісного зв'язку розташування палеолітичних стійбищ і географічно-топографічних особливостей місцевості. Картографування цих пам'яток навело також на думку про залежність стародавніх стоянок від виходу на поверхню крем'яної сировини, головним чином родовищ у верхньокрейдових відкладах. Спираючись на геологічні розробки В. Рогали¹², дослідник будує карту поширення й виходу у відслоненнях відкладів туронського та сеноманського ярусів верхньої крейди. Лише у цих ярусах на Поділлі зафіксовано стягнення чорного тонкокристалічного (волинського) кременю у жовнях - турон і грубокристалічної кремнієвої породи чорного, сірого, жовтуватого відтінків у блоках та валунах - сеноман. Туронські відклади кременю трапляються лише в західній та північно-західній частинах Поділля, тоді як сеноманські домінують у каньйоноподібній долині середнього Дністра. Розмістивши пам'ятки палеоліту на карті виходу верхньокрейдових відкладів, Ю. Полянський дійшов висновків щодо тісної залежності первісної людини від наявності й характеру сировинної бази¹³. У Подільсько-Бессарабській провінції верхнього палеоліту він виділив три кремененосні зони: західну, східну та південно-східну.

У полі дослідник детально описує розташування пам'яток, вивчає їх залежність від рівня терас ріки, визначає їх зв'язок з характером відкладів і виявляє належність матеріальних культурних решток до тих чи інших плейстоценових горизонтів, пов'язує культурні шари із залишками мікро- та макрофауни, флори тощо. Такий скрупульозний комплексний підхід до вивчення палеолітичних стоянок дав змогу зробити цікаві спостереження. Наприклад, усебічний аналіз топографічних умов знаходження палеолітичних поселень переконав Ю. Полянського в тому, що первісні мисливці селилися на відкритих до сонця місцях, переважно на південно-західних схилах, мисах долини річки, недалеко від води (джерел, струмків, річок, озер). У вузьких каньйоноподібних ущелинах стоянки майже не трапляються. Така сама думка Полянського й щодо подільських гіпсових печер - вузькі, темні й вологі коридори цих підземних порожнин, очевидно, не приваблювали стародавні громади.

На базі стратиграфічних досліджень плейстоценових відкладів Середнього Придністров'я Ю. Полянський помітив, що палеолітичні знахідки *in situ* трапляються лише у лесах двох останніх зледенінь чи у викопних ґрунтах, що формувалися під час періодичних потеплінь. Услід за В. Зергелем¹⁴ (за альпійською схемою Пенка-Брюкнера¹⁵) для палеолітичного періоду на Поділлі науковець виділяв старший лес (ріське зледеніння), молодший лес I (фаза А вюрмського зледеніння) і молодший лес II (фаза В вюрмського зледеніння). На той час для східноєвропейських геологів та археологів це була досить оригінальна та свіжа концепція. Важливим було також його зауваження щодо частого зсунення і перевідкладення багатьох культурних шарів поселень ще в плейстоценовий час, особливо на похилих ділянках мисоподібних утворень (наприклад у Новосілці-Костюковій).

Розглядаючи товщину відкладів, умови залягання культурних залишків, кількість і характер кам'яного інвентарю та господарсько-побутових об'єктів, Ю. Полянський висуває низку важливих положень щодо класифікації і палеолітичних пам'яток¹⁶. Так, стоянками він називає місця порівняно довготривалого проживання людей (потужний культурний шар, велика кількість вогнищ, фауністичних решток, кам'яних знарядь праці), стійбищами - тимчасові табори, які могли супроводжуватися вогнищами та кам'яними артефактами, майстернями - місця обробки кам'яної сировини, яким притаманна велика кількість відходів виробництва (нуклеусів, аморфних сколів, бракованих знарядь). Ці думки у майбутньому було деталізовано на основі широкомасштабних досліджень групи пам'яток у Подністров'ї (Молодово I і V, Кормань IV, Оселівка, Бабин та ін.).

На багатьох пам'ятках палеоліту дослідник проводить зачистки, закладає шурфи та невеликі розкопки. Вивчаючи планіграфічні особливості поселень верхнього палеоліту, Ю. Полянський робить актуальні й нині висновки про функціональне призначення окремих ділянок стоянок. Він виділяє, зокрема, місця для проживання (житла), ділянки з вогнищами, місця обробки кам'яних знарядь (виробничі центри), периферійні ділянки.

У своїх польових, камеральних та лабораторних дослідженнях учений плідно співпрацює з колегами-геологами і зі спеціалістами суміжних дисциплін. Довгі роки він підтримував тісні

контакти з археологом С. Круковським, з яким розкопував стоянки та публікував спільні статті¹⁷. Фауністичні рештки, знайдені Ю. Полянським на палеолітичних пам'ятках, визначав відомий львівський професор Г. Козій. Атрибуцію викопних гризунів здійснював професор Й. Семірадський, флористичні рештки досліджували С. Кульчинський та А. Козловська¹⁸.

Археологічні пам'ятки. Палеоліт. За час своїх багаторічних експедиційних робіт Ю. Полянський відкрив 66 палеолітичних місцезнаходжень, проте лише кілька пам'яток були опубліковані й увійшли в науковий обіг у довоєнний час. Про більшість же з них є тільки короткі повідомлення або ж просто згадки у його геологічних працях. Більш-менш ґрунтовні розкопки велися на двох пізньопалеолітичних пам'ятках Заліщицького р-ну на Тернопільщині - Лисичники та Новосілка-Костюкова. Невеликі розвідкові розкопки він провадив також на муст'єрській стоянці біля с. Касперівці неподалік Заліщиків.

Найвідомішою пам'яткою є верхньопалеолітичне поселення Лисичники на правому березі р. Серет, в ур. Вовчків. Матеріали з розкопок, проведених наприкінці 1920-х років (площа 100 м², було опубліковано С. Круковським у 1939 р.¹⁹ і П. Борисковським у 1953 р.²⁰). У верхньоплейстоценовій товщі тут було досліджено три культурні горизонти. Другою дослідженою Ю. Полянським пам'яткою є стоянка Новосілка-Костюкова, що знаходилася на вододілі Дністра й струмка Грумового. Розкопки були проведені у другій половині 1920-х років спільно з С. Круковським²¹. Зазначимо, що околиці с. Новосілки були досить ретельно досліджені молодим науковцем з боку палеогеоморфології та стратиграфії плейстоценових відкладів, що дало йому змогу створити «делювіальну циклічну схему полудневого Поділля». Останні мала важливе значення і для загальної періодизації палеоліту в Україні.

На період 1930-х років найранішою стоянкою Подністров'я була муст'єрська пам'ятка Касперівці, яка досить ґрунтовно досліджена в геологічному аспекті²² (археологічні матеріали так і не були опубліковані в повному обсязі). Як одна з найцікавіших пам'яток середнього палеоліту Східної Європи, вона широко відома в науковій літературі. Культурний шар, що знаходився під товщею лесових відкладів, був частково розмитий і перевідкладений ще у плейстоценовий період, але незважаючи на це горизонт виявився досить багатим на археологічні матеріали, зокрема викопну фауну. Культурно-історичне місце Касперівців не визначене повністю й донині, хоч пам'ятка має надзвичайно важливе значення як перше стратифіковане поселення муст'єрської культури в континентальній Україні.

Інше місцезнаходження середнього палеоліту було виявлено Ю. Полянським поблизу с. Долини у Тербовлянському р-ні. У відслоненні берегового схилу тут знайдено кістки мамонта і кварцитовий відщеп зі слідами обробки. Ще два пункти з муст'єрськими артефактами зафіксовано дослідником біля сіл Більче-Золоте та Печірна на Тернопільщині.

Досить багато пам'яток пізнього палеоліту не було досліджено шляхом розкопок. Проте зібрані на цих пам'ятках матеріали також мають велике наукове значення для вивчення історії пізньопалеолітичного населення Заходу України. Це пам'ятки Миколаївка, Монастирок, Довге, Котівка, Щитівці, Зозулинці, Коропець, Стриганці, Маринопіль, Бережани, Буківна та ін.

Наукові підсумки. Найважливішим історичним висновком Ю. Полянського є положення про окрему Подільсько-Бессарабську провінцію пізнього палеоліту, в якій було виділено західноподільську (70 пунктів), східноподільську (44 пункти) і південно-східну (22 пункти) групи пам'яток. Загалом у «провінції» на середину 1930-х років було відомо 126 палеолітичних об'єктів, картографування і визначення хронології яких дало підстави для цікавих наукових припущень. Так, Ю. Полянський вважав, що первісні мисливці пересувалися слідом за табунами північних оленів з одних територій на інші (саме цим він пояснює «однакові риси» крем'яного інвентарю на величезних просторах Європи. Такі пересування відбувалися переважно в «оріньякський час»²³.

Новаторською була також думка Ю. Полянського про тісний зв'язок палеолітичного населення Поділля з первісними колективами центральноєвропейського регіону. Нині ці питання розробляють палеолітознавці України та археологи за рубезем. Можна вказати на глибоку

наукову інтуїцію дослідника, який на основі одного двобічно обробленого наконечника з Конюшків (Рогатинщина), так званого солотрейського типу, висловлює припущення про вплив угорського палеоліту (де такі наконечники трапляються серійно) на пізньопалеолітичне населення Поділля. Ця проблема й нині становить значний інтерес. Досить перспективним напрямком є також вивчення генетичної спорідненості первісних колективів Поділля й Волині, Поділля й Полісся.

Є також багато інших наукових думок дослідника, що знайшли подальший розвиток і наукове обґрунтування в сучасному палеолітознавстві. Без сумніву, науковий доробок Ю. Полянського потребує подальшого ретельного вивчення з боку як природничих дисциплін, так і археології. Це буде, власне, той комплексний підхід до розв'язання проблеми, що становив сенс усього наукового життя визначного українського дослідника.

Примітки

- ¹ *Юрій Полянський*. Подільські етюди // Збірник НТШ. - Львів, 1929. - Т. 20. - С. 3.
- ² *Микола Демидюк*. Дійсний член НТШ - *Юрій Полянський* // Вісн. НТШ. - Львів, 1995. - Число 12, 13. - С. 10, 11, 22.
- ³ *Ярослав Пастернак*. Ті, що розкрили підземний архів України (пам'яті видатних археологів України) // Терем. Проблеми української культури. - Дейтройт. США, 1976. - С. 10.
- ⁴ *Юрій й Полянський*. Неолітичні обсіди Східної Галичини // Збірник НТШ. - Львів, 1925. - Т. 23, 24. - С. 1, 2; *Юрій Полянський*. Підплитовий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики // Літ-наук. вісник. - Львів, 1926. - Т. 89. - Кн. 3. - С. 1-4; *Юрій Полянський*. Матеріали до пізнання малякофавни західного Полісся // Збірник НТШ. - Львів, 1932. - Вип. 4, 5. - С. 1-19.
- ⁵ *Alth A. Bieniasz* Atlas geograficzny Galicyi. - Krakow, 1887. - Z. 1.; *Lomnicki A.* Atlas geologiczny Galicyi. - Krakow, 1901. - Z. 9.
- ⁶ *Юрій Полянський*. Подільські етюди... - С. 1.
- ⁷ Там само. - С. 2.
- ⁸ Там само. - С. 197-209.
- ⁹ *Рудинський М.Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропология II. - К., 1929.
- ¹⁰ *Botes Joan.* Donnies paléolithiques pour la stratigraphie du loess au Nord de la Bessarabie // Memor. sect. st. d. Acad. Rom. - Ser. III. - T. VII. - 1931; *Ambrozevicz Cz.* Beitrage zur Kenntniss der Aurignacienkultur Bessarabien und der Bukovina / Wien. - P.Z. - XVIII, 1933. - L. 4.
- ¹¹ *Юрій Полянський*. Нові праці про плейстоцен Бессарабії // Відбитка «Збірника НТШ». - Львів, 1927. - Вип. 2. - С. 1-14.
- ¹² *Rogala W.* Ueber die Stratigraphie der Kreidebildungen von Podolien // Kosmos. - Lenberg, 1909. - Bd. XXXIV.
- ¹³ *Polanskyj G.* Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz // Праці НТШ. - Львів, 1935. - Вип. 1. - С. 3-23.
- ¹⁴ *Soergel W.* Loesse, Eiszeiten und Paläolithische Kulturen. - Jena, 1919; *Soergel W.* Die Gliederung des Eiszeitalters. - Jena, 1924.
- ¹⁵ *Penck A., Bruckner E.* Die Alpen im Eiszeitalter. - Leipzig, 1909.
- ¹⁶ *Юрій Полянський*. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції // Відбитка з «Праць Географічної комісії НТШ». - Львів, 1935. - Вип. 1. - С. 1-23.
- ¹⁷ *Polanskyj G., Krukowski S.* Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien) // Збірник НТШ. - Lemberg, 1926. - S. 1-23.
- ¹⁸ *Юрій Полянський*. Подільські етюди... - С. 3004.

- ¹⁹ *Krukowski S.* Paleolit Polski. - Kraków, 1939 // Encyklopedia Polski. - IV, Cz. 1. - S. 40-41.
- ²⁰ *Борисковский П.И.* Палеолит Украины // МИА. - 1953. - № 40. - С. 128.
- ²¹ *Polanskyj G., Krukowski S.* ... - S. 1-23.
- ²² *Юрїй Полянський.* Подільські етюди...
- ²³ *Polanskyj G.* Rekonstruktion...